

अंधारयात्रा व उध्वस्त धर्मशाळा

मुलाखत - गो पु देशपांडे
संवादाता - अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - रंग-अंतरंग, संपा. पु ल देशपांडे, अशोक दा रानडे, अंक ०१, नॅशनल सेंटर ऑफ परफॉर्मिंग आर्ट्स, मुंबई, मे, १९८९)

अशोक रानडे : 'अंधारयात्रा' नाटकाचे निमित्त करून तुमच्या एकंदर नाट्यलेखनामागच्या प्रेरणा कुठल्या याविषयी माहिती हवी आहे.

गो. पु. देशपांडे : राजकीय चळवळी आणि महाराष्ट्रीय जीवनातलं त्यांचं स्थान ही जर समस्या म्हणून तिच्याकडे आपण बघायला लागलो तर त्या विषयाचं हे जे एक ऐतिहासिक स्थान आहे ते नाट्यरूपाने पकडण्याचा मी सारखा या ना त्या रूपानं करायचा प्रयत्न करतो. अंधारयात्रामध्ये एकाप्रकारे त्या राजकीय चळवळींची ऐतिहासिकता आणि आपल्या समाजातलं त्यांचं स्थान याचं जितकं समग्रपणे दिग्दर्शन आलेलं आहे तेवढं माझ्या आधीच्या कुठल्याच नाटकांमध्ये आलेलं नव्हतं.

अशोक रानडे : एकंदरीने राजकारण, राजकीय प्रणाली किंवा राजकीय व्यवहार या सर्वांना मराठी वाङ्मयाच्या संदर्भात बोलायचं तर फार दीर्घ परंपरा आहे असं नाही-कादंबरीत असो किंवा लिखाणात-सर्व तऱ्हेच्या, फार दीर्घ परंपरा आहेत असं नाही. तर हा प्रयत्न मुळात तुम्हाला करावासा का वाटतो ?

गो. पु. देशपांडे : एक अगदी साधं कारण असं आहे की राजकारणात मला अगदी कार्यकर्त्यांच्या पातळीवर म्हणा किंवा वैचारिक पातळीवर म्हणा दोन्ही अर्थानी रस वाटत आलेला आहे. एका प्रकारे माझी कौटुंबिक पार्श्वभूमी याला जबाबदार आहे. माझं घर आणि संबंध कुटुंब राजकारणात वाढलेलं कुटुंब आहे. मी प्रत्यक्ष कार्यरत राजकारणी नसलो तरी मी ते फार जवळून पाहिलेलं आहे. त्याच्यासाठी निश्चित असा रस मला त्यात आहे असं मला वाटतं. आणि दुसरी गोष्ट अशी आहे की, आपल्या कथाकादंबऱ्यांचा आणि नाटकांचा विचार करू जाता, ज्याप्रकारे राजकारणाचं दर्शन घडतं ते पाहून दिवसेंदिवस माझा संताप वाढत चालला होता. ते अपूर्ण आहे इतकंच नव्हे तर ते नाही म्हटलं तरी विपरीत आहे, विकृत आहे. मार्क्सने एके ठिकाणी म्हटलंय की 'रायझिंग फ्रॉम द काँक्रीट टू द अँबस्ट्रॅक्ट'. हा खरा अवघड मुद्दा असतो. मार्क्ससारखा एखादा कलावंत, विचारवंत जर सोडला तर शेवटी कलेला जेवढं ते जमेल-रायझिंग फ्रॉम द काँक्रीट टू द अँबस्ट्रॅक्ट तसंच फ्रॉम द अँबस्ट्रॅक्ट टू द काँक्रीट-अशी ही जी दुहेरी देवाण-घेवाण असते, ही जेवढी कलेला जमेल तेवढी विचारवंताला जमणार नाही. आणि ही माझी पक्की जाणीव असल्यामुळे जेव्हा कथाकादंबऱ्या हे करत नाहीत म्हटल्यावर अशा एक प्रकारच्या संतापाने हात चोळावे अस वाटावं असा प्रकारचा मला खरोखर राग येत असे. त्यातून मग मी असं ठरवलं की नाही हे मला केलंच पाहिजे. आणि मला असं दाखवून दिलं पाहिजे की शेवटी तुम्हाला रायझिंग फ्रॉम द काँक्रीट टू द अँबस्ट्रॅक्ट या अर्थानं राजकारणाचे अर्थ लावावे लागतात. आणि ते जोपर्यंत आपण लावीत नाही तोपर्यंत राजकारणाचा अर्थ आपल्याला कळत नाही. दुसरं हे हेगेल, मार्क्सपुरतं मर्यादित नाही. आपल्या परंपरेतला शब्द जर वापरावयाचा झाला, माझ्या निबंधवजा लेखनात मी कुठेतरी वापरलाय तो, आपल्या परंपरेत भूतार्थवाद असा एक शब्द आहे. त्यातल्या त्यात वास्तववाद हा शब्द जास्त चांगला, पण वस्तुतः भूतार्थवाद म्हणायला पाहिजे. की जे घडलेलं आहे त्याचा अर्थ आम्हाला लावून दाखवावा लागतो. जे नुसतं घडलंय ते दाखवणं याला रिअॅलिझम, वास्तववाद म्हणत नाहीत. आणि आपल्याकडच्या तथाकथित राजकीय लेखनामध्ये एका बाजूला ही वास्तववादाची चमत्कारिक कल्पना... कादंबरीवर लिहिताना राजवाड्यांनी हा मुद्दा मांडला की, आमच्या लेखकांना वास्तववाद काही कळत नाही आणि राजवाड्यांच्या त्या निबंधापासून ते आजपर्यंत परिस्थिती फारशी काही बदललेली आहे असं मला काही वाटत नाही. आणि म्हणून मला असं म्हणायचं होतं की एका बाजूला रायझिंग फ्रॉम द काँक्रीट टू द अँबस्ट्रॅक्ट याचं भान आणि दुसऱ्या बाजूला भूताचा, जे घडलेलं आहे त्याचा, अर्थ उलगडून सांगणारा राजकीय वैचारिक दृष्टिकोन, या दोन्हीचा आधार घेऊन माझ्या भोवतीच्या सामाजिक आणि राजकीय घटनांचे, व्यक्तींचे, प्रवाहांचे, विचारप्रणालींचे काही एक अर्थ मला लावता येतात का हे मला बघायचं होतं. म्हणून हा सगळा एवढा व्याप मी केलेला आहे.

अशोक रानडे : नाटक याच प्रकाराचा का अवलंब केलात ?

गो. पु. देशपांडे : त्याला, मला असं वाटतं की, दुसऱ्या बाजूने माझा जो लेखक म्हणून प्रवास होत होता तो जबाबदार असावा.

उद्ध्वस्त धर्मशाळा जेव्हा लिहायला मी घेतलं तेव्हा पहिल्यांदा कादंबरी लिहावी अस माझ्या मनात होतं. सुरुवातीचे ड्राफ्ट केले तेव्हा असं लक्षात आलं की तोही फॉर्म मला जमत नाही. एके दिवशी मला बोधिवृक्षाखाली असल्याप्रमाणे म्हणा असा एक साक्षात्कार झाला, की याचं नाटक उत्तम होऊ शकेल. उद्ध्वस्त धर्मशाळाच्या वेळेला मी जेव्हा लिहित होतो आणि त्या इन्क्वायरीची डॉक्युमेंट्स मी बघत होतो. ती जी डॉक्युमेंट्स आहेत, ती अमेरिकन सरकारची प्रसिद्ध डॉक्युमेंट्स आहेत आणि ती चाळत असताना मला पहिल्यांदा हा बोध झाला... त्याच्यात एक टेन्शन असं जाणवायला लागलं. आणि हे टेन्शन, याला नाट्यरूप द्यावं की काय असं एक मनात आलं. आणि उद्ध्वस्त लिहिताना दोन वेगळे लेखनप्रकार झाले आहेत. म्हणजे सगळे ते जे फ्लॅश-बॅक आहेत... एकूण चार प्रवेश आहेत, म्हणजे त्यातले दोन फ्लॅश-बॅक आहेत. एक आहे तो स्वतःच्या अंतर्मनाशी बोलतोय असा प्रवेश आहे. आणि चौकशी संपल्यानंतरच्या त्याच्या मुलाशी बोलताना असलेला प्रवेश आहे. हे चार प्रवेश स्वतंत्रपणे लिहिले गेले आणि फक्त जोडण्यासाठी जे परिष्करण करावं लागलं ते नंतर झालं. अशी तीन अवस्थांतरं त्यात झाली.

अशोक रानडे : तुमची जी राजकीय तत्त्वप्रणाली आहे ती एका व्यापक तत्त्वज्ञानावर आधारलेली आहे. तो केवळ राजकीय वाद आहे असं नाही. ज्याला जीवन तत्त्वज्ञान म्हणता येईल अशाच्या आधारे तुम्ही राजकीय विचार करता आहात आणि असं असतानासुद्धा तुमच्या नाटकात आणि लेखनात ज्या प्रतिमा आहेत किंवा जी भाषा आहे, संकेत आहेत किंवा शैलीची जी हाताळणी आहे, या सर्वांमध्ये एका ब्राम्हणी संस्कृतीचा गुण लागतो, वास येतो असं मी म्हणणार नाही तर हे परस्परविरोधी आहे असं तुम्हाला वाटतं का?

गो. पु. देशपांडे : पहिली गोष्ट अशी की मला जे म्हणायचं आहे तो संघर्ष यात आहे, जो यशस्वी होतो किंवा अयशस्वी होतो त्याच्याशी याचा काही संबंध नाही. काही ठिकाणी तो यशस्वी झाला आहे तर काही ठिकाणी तो उघड फसला आहे. आमच्या एका मित्राच्या भाषेत सांगायचं तर उदा. उद्ध्वस्त, अंधारयात्रा मध्ये तो यशस्वी झालेला दिसतो तर एक वाजून गेला आहे आणि मामका मध्ये तो सरळच फसलेला आहे. पण या दोहोचा माझ्या भाषेच्या वापराशी काही संबंध आहे असं मला वाटत नाही. दुसरा माझा हट्ट असा आहे की जो कदाचित तेवढा तर्कसंगत नसेलही, पण ते मला म्हणायचं आहे, की आपल्याकडे नाही तरी वास्तववादाच्या नावाखाली निसर्गवादाचं, नॅचरॅलिझमचं फार स्तोम माजलं आहे आणि म्हणून मला आग्रहाने आजमितीला, ज्या कालखंडात मी लिहितो आहे त्या कालखंडात मला अशी नॅचरॅलिझम विरुद्ध भूमिका घ्यायचीच आहे. माझं म्हणणं असं आहे की, जर तुम्हाला फ्रॉम द काँक्रीट टू द अँबस्ट्रॅक्ट अशी जर मूव्हमेंट करायची आहे, तर त्यासाठी एखादा मराठा पुढारी हा काही ब्राम्हणी मराठी बोलणार नाही? का नाही त्याने बोलू? कारण शेवटी तुम्हाला ते अँबस्ट्रॅक्शनपर्यंत न्यायचं आहे. आणि तसं जर न्यायाचं असेल तर सर्वमान्य अशी एक ग्रांथिक भाषा असणं एका प्रकारे उपयोगी ठरतं. माझा दावा असा आहे की, उदा. अंधारयात्रेतील दौलतरावाचं मराठी ग्रांथिक मराठी जरी असलं तरी पण त्याच्यात अशी एक टर्न ऑफ फ्रेझ दिसते, शब्दांचा असा काहीतरी एक वापर आहे त्यातून त्याचं चरित्र तुम्हाला नाही म्हटलं तरी दिसतंच. म्हणतो तो एके ठिकाणी : 'आमच्याच्यानं सुधरत नाही'. अशा प्रकारची अभिव्यक्ती वसुंधरा किंवा श्रीपाद कधी करू शकत नाहीत. हे ब्राम्हणी मराठी नव्हे. म्हणजे माझं मराठी ग्रांथिक मराठी आहे. विचारांच्या आदानप्रदानासाठी एका दर्जेदार ग्रांथिक मराठीची जरूर आहे. त्याच्याशिवाय तुम्हाला विचार पोचवता येणार नाहीत. मला नॅचरॅलिझममध्ये अजिबात रस नाही. मी अँप्टी-नॅचरॅलिझम रायटर आहे.

अशोक रानडे : म्हणजे एका तऱ्हेने तुमच्या या लेखन प्रक्रियेच्याही वर अधिराज्य चालवणारी एक एक्स्ट्रा ड्रॅमॅटिक कॉन्सेप्ट आहे.

गो. पु. देशपांडे : ती थोड्याफार प्रमाणात मी मान्य करतो. माझ्या ग्रांथिक मराठीत सुद्धा उदा. उद्ध्वस्त मध्ये पी.वाय.च्या मराठीत आणि श्रीधर विश्वनाथच्या मराठीत निश्चितपणे फरक आहे. ती संबंध इंडियम निराळी आहे, त्याची प्रकृती निराळी आहे. ही प्रकृती वेगळी राहिली तरी पुष्कळ झालं. तुम्ही त्याला एक्स्ट्रा ड्रॅमॅटिक म्हणाल, मी त्याला तसं मानत नाही. कारण सर्व

साहित्यप्रकार किंवा कलाप्रकार हे शेवटी कुठल्या ना कुठल्या ऐतिहासिक चौकटीत काम करत असतात. आणि - माझं म्हणणं असं आहे की ज्या समाजाचा सांस्कृतिक ऱ्हास झालेला आहे, राजकीय कारणासाठी म्हणा, आणि विशेषकरून भारतीय भाषांच्या बाबतीत हे निश्चितपणे खरं आहे. ज्यांची जी मूळ ताकद होती, म्हणजे अभिव्यक्ती परंपरेतली मराठीची जी मूळ ताकद होती किंवा मराठीतल्या बखर गद्याची जी ताकद आहे, ती आज आम्ही हरवून बसलो आहोत. आणि ज्या समाजांवर साम्राज्यवाद्यांचं आक्रमण झालं, ज्यांची राजसत्ता गेली, त्यांना ती भाषा पुन्हा एकदा खेचून आणावी लागते. ती एक्स्ट्रा ड्रॅमॅटिक आहे का? अगदी स्थूलमानाने बघितलं तर आहे, पण सूक्ष्म दृष्टीने बघितलं तर नाही. कारण शेवटी हे सगळे शब्दबद्ध कलाप्रकार आहेत. संगीताची गोष्ट कदाचित निराळी असेल आणि संगीतामध्ये हा प्रश्न इतक्या प्रमाणात निर्माणसुद्धा झाला नाही. कारण कोलोनियल इंटर्प्रिटेशन इतर कलांमध्ये झालं तसं संगीतात होण्याचा प्रश्नच उद्भवला नाही. परंतु इतर कलांमध्ये ते निश्चित झालं आहे. आणि त्यामुळे एकाप्रकारे नाटकाच्या अंतर्गत रचनेचा जरी आम्हाला विचार करायचा झाला तरी आम्हाला या तथाकथित एक्स्ट्रा ड्रॅमॅटिक फॅक्ट्स नजरेआड करता येत नाहीत. माझं म्हणणं असं आहे की मला ही भाषा रिट्रीव्ह करायची आहे. ती मराठी मला जतन करायची आहे. कारण आमचे शब्दप्रधान कलाप्रकार... भाषेचं जर हे सगळं कोलमडून पडलं तर ते कलाप्रकारच उरणार नाहीत. आणि म्हणून मी माझ्या फसलेल्या नाटकाच्या, एक वाजून गेला आहे च्या प्रस्तावनेत म्हटलंय, की माझ्या मराठीविषयी लोक कधीकधी जी तक्रार करतात ती तेवढी मला पटत नाही. कारण भाषेच्या दृष्टीने आमचं जे ऐतिहासिक दृष्ट्या उपोषण झालेलं आहे ते आणि दुर्बोधता याच्यामध्ये फरक करायला आम्ही शिकलं पाहिजे.

अशोक रानडे : अंधारयात्रा च्या संदर्भात व इतरत्र सुद्धा, तुम्ही जेव्हा संगीताचा नेमका निर्देश करता, अमका राग आहे, अमका संगीतप्रकार आहे... यामागे तुमची कोणती भूमिका असते?

गो. पु. देशपांडे : ही भूमिका तशी थोडीशी अशास्त्रीयच म्हणावी लागेल. म्हणजे मी काय करतो म्हणजे बऱ्याचवेळा मी एखादा राग ऐकलेला असतो. त्या रागाचा एक संस्कार असा मनावर राहून गेलेला असतो. मामका मध्ये तसं करायचा प्रयत्न केला आहे. मारवा रागाचा प्रयोग केला होता. आता हा मारवा मी कधीतरी एकदा शांतपणे तास-दीडतास ऐकला होता. मला त्यातलं, ते कुठेतरी माझ्या मनात होतंच... याच्यापलीकडे त्याला फारसा अर्थ नाही. त्यावेळी माझ्या मनात जसं जाणवलं. आता मला मारवाचं रागस्वरूप सुद्धा सांगता येणार नाही. पण एक गोष्ट मात्र अशी जाणवली. ऐकत असताना सारखी अशी कुठे तरी भावना होती की याचं जर मानसिक अवस्थेत रूपांतर करायचं झालं तर यात आपण कुठे अधांतरी आहोत, आधार सापडत नाही की काय, असा काही तरी तो संस्कार माझ्या मनावर झाला होता. पण त्यात काही शास्त्रीय आहे की नाही मला ठाऊक नाही. परंतु त्या संस्कारामुळे मामकातील त्या मुलाला दिशा कळलेली नाही. नाटकात वस्तुतः बिलियर्ड टेबल वगैरे काही नाही. संबंध नाटकभर निव्वळ टेपेरेकॉर्डरशी तो मुलगा खेळत असतो. आणि मी अजून तो प्रयोग पाहिलेला नाही. पण ते टेबल तिथे नसतं तर फार बरं असतं. कारण त्याचा काही संबंध नाही. संगीताशी संबंध आहे. दोन संगीताचे पॅटर्नस् आहेत आणि एक आठवणींचा पॅटर्न आहे. 'सापडला तुला तुझा षड्ज तर बघ' असं वाक्य आहे. म्हणजे आधारस्वर सापडला तर बघ, असं ते एक इम्पेशन मनात असतं. दुसरं असं की, कुठेतरी एक स्थूलमानाने जाणवलेलं होतं. कदाचित लहानपणी आपल्या वाचनात किती गोष्टी आलेल्या असतात. त्या लक्षात सुद्धा नसतात. कुठेतरी असं जाणवून गेलं होतं की 'वद जाऊ कुणाला शरण' हे नाट्यगीत आणि लावणीचा काहीतरी संबंध आहे. आता हे मी कॉन्शसली केलं होतं असं मला वाटत नाही. कुठेतरी हा कलेक्टिव्ह इंडिव्हिज्युअल अकॉन्शसचा प्रकार आहे. हे कुठेतरी मी केव्हातरी वाचलं असलं पाहिजे. कुणीतरी माझ्या लक्षात-परवा चंदावरकरांशी बोलताना ते पटकन मला म्हणाले हे गाणं तुम्ही कशासाठी निवडलं? म्हटलं मला काही जाणवत नाही, पण संबंध जाणवतोय. मग त्यांनी माझ्या लक्षात आणून दिलं की या गाण्याचा भाग कुठेतरी लावणीमध्ये आहे. तर हा कुठेतरी इंडिव्हिज्युअल अकॉन्शसचा भाग अशा पद्धतीने मी निवडतो. आता मारू-बिहाग मी का निवडला? कारण कदाचित मला ऐकायला तो राग फार आवडतो. माझं म्हणणं असं की त्याच्या संबंधीच्या माझ्या जाणीवा या अत्यंत अशास्त्रीय आहेत. परंतु मगाशी मी जो मुद्दा मांडत होतो त्याच्याशी ते कुठेतरी जाऊन भिडतं. की हा साम्राज्योत्तर समाजाच्या अभिरुचीचा प्रश्न असतो. तेव्हा कुठेतरी ती एक कला अशी शुद्ध मला दिसते. जिथं नाही म्हटलं तरी पश्चिमेचं जे आक्रमण किंवा संकट सारखं म्हणा होत असतं, कमीत कमी संकर झालेली अशी ती कला आहे. त्यामुळे कुठेतरी आकर्षण. एका गोष्टीचं दुःख जर मला होत असेल तर... घशातून सूर येत नाही. तेव्हा मनातल्या मनात वाईट

वाटतं. याचं कारण राजकीय आहे. कारण ती सर्वात शुद्ध कला आहे एका प्रकारे आणि ती आपल्याला येऊ नये? तर कुठेतरी तो संपूर्ण राजकीय दृष्टिकोन पाठीशी असेल. पण तुम्हाला खरं सांगायचं तर हे काही खरं नाही. इतकं मी याच्यावर जेवढा विचार करायला पाहिजे तेवढा केलेला नाही.

अशोक रानडे : विचारण्याचा उद्देश एवढाच की जर एखादा माणूस सहेतुक अशा प्रकारची नाट्यव्यवस्था करत असेल तर त्यातले शब्द, त्याची भाषा आणि त्याच्यामागचं तत्त्वज्ञान या सर्वांचा जर तो विचक्षणपणे विचार करतो तर त्याने त्याच नाटकातला दुसरा एक जो घटक असेल त्याच्याविषयी कितपत विचार असतो असं जाणून घेण्याच्या जिज्ञासेतून हा प्रश्न विचारलेला आहे. ज्याअर्थी ग्रांथिक भाषा वापरायचा तुम्ही आग्रह धरता आहात त्याअर्थी कुठेतरी तुम्हाला त्या भाषेची परंपरा, तिचे आदर्श याची जाणीव ठेवून तुम्ही प्रयत्न करता. मग संगीताची भाषा, ज्याला तुम्ही आता शुद्ध भाषा म्हणता आहात, ती तर आणखी दीर्घ परंपरेची, आणि स्वतःची अशी भाषा त्याला आहे. तर मग त्याच्याकडे जर अधिक डोळसपणे पाहिलं तर कदाचित या दोन्ही कलांचे तुमचे वापर हे अधिक परिणामकारक होण्याची शक्यता वाटते आणि एक प्रश्न. महाराष्ट्राच्या राजकारणाला केंद्रीभूत धरून तुम्ही लिखाण केलेलं आहे आतापर्यंत. हिंदी भाषेमध्ये जी काही याची भाषांतरं झाली किंवा इतरत्र होतील तिथे ग्रांथिक भाषा वापरण्याचा तुमचा जो आग्रह आहे त्याचं काय होतं मग?

गो. पु. देशपांडे : अनुवाद करत असताना वसंत देवांनी दौलतरावाला जी भाषा दिलेली आहे ती नाही म्हटली तरी थोड्याफार प्रमाणात बोलीभाषेचं मिश्रण आहे. ती इतकी ठोस, शास्त्रीय, ग्रांथिक भाषा आहे असं वाचून तरी मला वाटलेलं नाही. आणि तो बऱ्याच लोकांना, मी हिंदीची वाचनं जी दिल्लीला केली त्यांच्यामध्ये काही लोकांना हा पडलेला प्रश्न आहे. की त्यांच्यामध्ये हे वर्कआउट होईल का? किंवा किती प्रमाणात हे परिणामकारक होईल? इथे फक्त दौलतरावच्या तोंडी जे 'अमुक एक करायला पाहिजेल आहे' हा एक जो टिपिकल सातारी टच आहे... यशवंतराव चव्हाणांच्या पद्धतीचा क्रियापदाचा शेवट किंवा थोडंसं 'सुधरत नाही बघा', 'मस्करी' असे काही प्राकृत शब्द जर सोडले तर तो कुठेतरी अत्यंत व्यवस्थित मराठी बोलतोय. माझा दावा खरोखरच हा असा की मी अगदी चाळीशीच्या दशकापर्यंत महाराष्ट्र काँग्रेसच्या नेत्यांना ऐकत आलेलो आहे, जवळून पाहिलं आहे आणि जिल्हा पातळीवरचं नेतृत्वही अगदी जवळून बघितलेलं आहे. तेव्हाही हे नेतृत्व ग्रांथिक मराठी भाषा चांगली बोलत होतं. तेव्हा अशा प्रकारचा जो विरोधाभास आपल्याला दिसतो, तो आपण मराठी चित्रपटातला राजकारणी पाहिला असल्यामुळे वाटतो. आपण समजतो तेवढी ग्रांथिक भाषा ग्रंथातली नसते. त्याचं तुम्हाला एक साधं उदाहरण सांगतो. मराठीमध्ये जेव्हा 'म्या' शब्द वापरला जातो तो 'मी' जेव्हा तृतीयेच्या विभक्तीत असतो तेव्हाच 'म्या' होतं. परंतु आपल्याकडेचे तथाकथित ग्रामीण लिहिणारे लेखक हा फरक कधीही करत नाहीत. किंबहुना गेल्या वर्षीच्या थिएटर अॅकॅडमीच्या वर्कशॉपमध्ये एका नाटकाच्या संदर्भात मी हा प्रश्न उपस्थित केला होता. की ग्रामीण भाषेत 'म्या' हा शब्द तुम्ही समजता तितका वेडावाकडा वापरत नाहीत. तर मला उठून त्या गृहस्थाने सांगितलं की कदाचित ते तुमच्या सातान्याकडे असेल. उत्तरेच्या मानानं परंपरा मराठीत मोठी. एक हजार वर्षे हिंदीची उपेक्षा झाली. आणि बोली भाषेचं स्वरूप हिंदीत शिल्लक राहिलंय. गेल्या शंभर-सव्वाशे वर्षांचीच तिची लेखी परंपरा आहे. त्यामुळे हे इतिहास पुन्हा निराळे आहेत. माझं म्हणणं असं की त्यामुळे एक ऐतिहासिक दृष्टी असलेला अनुवादक हवा आहे, म्हणजे हे जे प्रश्न मी म्हणतो ते तिथे ट्रान्सफर करता येतील.